

P. A l v r e
(Tartu)

VANA KIRJAKEELE LÕUNAESTILISI KÜSISÕNU

Põhja- ja lõunaesti kirjakeele erinevusi on seni vähe uuritud. Murdetaustast tingitult haaravad need kogu keele-süsteemi. Mõnikord on häälikulised lahkvõrused niivõrd kardinaalsed, et nende taga on raske näha sisuliselt sama keele-vormi. Niisuguste nähete hulka kuuluvad ka eitavais lau-seis kasutatud küsisõnad. Põhjaesti keelealal on nendeks eks ja eps (viimane ainuüksi H. Stahlil¹), lõunaesti kir-jameestel aga eis ja es. Neil kõigil on arvatavasti ühine lähtekoht eitavverbi ei ~ ep(i) ja küsiliite -ks (< -^xkos) näol. Käesoleva kirjutise ülesandeks on peatuda üksikasja-likumalt vaid lõunaesti küsisõnadel eis ja es.

eis

Vana kirjakeele autoreist on eis-küsisõna viljelnud lõ-unaestikeelsetes tekstides J. Rossihnius ja J. Gutsclaff. Nii otsese kui ka kaudse küsimuse puhul on sõnal eis tähendus 'kas ei'. Lause eitavast sisust tingitult on ootuspärane pöör-delõputa verbivorm, nagu see a. 1632 J. Rossihniusel järje-kindlalt esinebki (SULK²): E i s t e y e t y a m i t t e , e t m i n n a p e a o l l e m a s e s i s s e n , m e a m i n n u I s s a p e r r a l t o m ? (85),

¹ P. A l v r e , Ühest vana kirjakeele küsipartiklist. - Eesti keele sõnavara probleeme. V. Tõid eesti filoloogia alalt. TRÜ Toimetised 460. Tartu, 1978, lk. 15 jj.

² Lähteallikate lühendid: APK = A. S a a r e s t e , Agen-da Parva (1622) keelest, Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 14. Tartu, 1939; GES = F. W i e d e m a n n , Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875; Hup. = A. W. H u - p e l , Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialek-te. Mitau, 1818. SULK = J. R o s s i h n i u s , Südestni-sche Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangeliën und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu. Verh. GEG XIX. Jurjev (Dorpat), 1898; VEKVM = A. S a a r e s t e , A. R. C e d e r b e r g , Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524-1739. Tartu, 1925-1931.

Ollet sinna ütš Meister Israelli raghwa sean, ninck e i s t y a sedda mitte? (119), e i s sihs teye palju en-namb o l l e , kui nemmat? (138), Issand e i s sinna h o h l i seperrast, et minno minnu sössar lasseb ütšines thenitzeda (173), Minnu Issa, e i s se w o i olla, et ... (188), E i s sinna o l l e kahn temma Jüng-rist ütš (191), E i s sinna k o s t a middakit se pähle, mea needsinatset wasto sinnu tunnistawat? (191), Pi-latus enge küssi temmalt jelle, ninck laus: E i s sinna middakit k o s t a ?, Kaje, kui wäch kahn nemmat sinnu pähle kaibawat, e i s sinna k u h l e mitte? (194), Sihs laus Pilatus temma wasto: E i s sinna mitte p a -j a t a minnu kahn?, E i s sinna mitte t y a , et minnul weggi om ...? (196).

Sama näeme J. Rossihniusel ka täismineviku korral, kus abiverbil olle 'ele' puuduvad pöördelõpud, näit. e i s sinna o l l e kahn ütše sündinut ütše tenga perrast? (92), Minna ütše enge, e i s o l l e nemmat mitte k u h l n u t (155), E i s o l l e minna sinno n e n n u t se aya sissen temma man? Lauses e i s sihs temma sedda palju ennamb teile p e a s. teggema on peaverb peas tingivas kõneviisis, kusjuures ka-i esindab ootuspäraselt lõunaestiline -ä.

J. Gutsclaff pole a. 1649-1656 pöördelõputa verbivormide tarvitamises nii järjekindel kui J. Rossihnius. Täiesti korrektsete olevikumuudete kõrval on tal väärarutusi täismineviku kasutamises. Vrd. E i s Sinna t e h j a , eth neet Philistileiset isandan ommat ülle meit (VEKVM 120), E i s se o l l e ninda (APK 15) - E i s Sinna o l l e t Minnulle ütše õnnistusst allul p i d a n u t (VEKVM 108). Viimase tarvitusviisi kõrval ka ilmselt korrektselt: E i s Minna neit poiset o l l e k e s s k n u t , eth nemmat ei pea Sinno mitte putma? (VEKVM 122).

Et J. Gutsclaff nagu mitmed teisedki muulastest kirjamehed on üldse eitusvormide kasutamisel olnud tugeva saksa keele mõju all, näitab ilmekalt ka lihtsama konstruktsiooniga vigane lause Ei p e a t Sinna mitte warrastama (VEKVM 111); vrd. sks Du s o l l s t nicht stehlen.

Vanade grammatikute vaatesfääri pole eis-sõna puutunud. Selle mainimist ootaks ennekõike A. W. Hupelil (1878 ja 1818),

kuid see pündub nii temal kui ka F. J. Wiedemanni grammatikas (1875). Hiljem on käsiliite -(e)s rühmas esitanud A. Saareste ühe eis-näite J. Gutsclaffilt, kuid jätnud nii selle kui ka muud vormid ligemalt analüüsimate, piirdudes s-, es-elemendi algupära osas vaid põgusa viitega H. Ojansuule.³ Viimase es-konjunktsioonist lähtuv seletus, nagu allpool näeme, on ilmselt ekslik, mistõttu ümberhindamist vajab ka teiste häälikuliselt lähedaste küsisõnade või -liidete päritolu.

Küsisõna eis päritolu ja koostiselementide väljaselgitamisel on oluline teada, et see keelend elab veel tänapäevalgi piiratud mõnes kagueesti murrakus kujul eis, näit. Harglas e i s kahju o l e ? 'kas kahju ei ole?'. Heopis tavalisem kui küsiv tähendus on eis-vormil määnev varjund: ku^t terj^lDa^s kaH. e i s o l e vaikki ja kaⁿat^ta ä^rä; täl om^a viGuri niGu intterve^rDil. e i s r^õZan ü l' t t i eilew s^är^tse va^rGa ja koira: e i s karttu^rid ... l ä t kellaDa^s j^rest. Samasuguse tähendusmuutuse on läbi teinud järgnevalt vaatlusele tulevad lõunaesti es ja kirjakeele eks-ki, milledega eis-vormil on otsene häälikuline seos.

Vana kirjakeele eis ja lõunamurde eis 'kas ei' koosneb kahest põhikomponendist (ei + -s). Algusosa ei- kattub nii vormilt kui tähenduselt eitussõnaga ei. Sufiksi -s varasem kuja on olnud -ks, millele soome keeles vastab -kos, -kös (vrd. sm eikös 'kas (siis) ei').

es

Näiteid küsisõnaga es leidub jällegi ainult lõunaesti tekstides: J. Gutsclaffil a. 1649 - 1656 vana testamendi tõlkes Sest kumb Poig e s om Kumb e s se suurem Käsk o m S^hdussen (APK 16). Kriiti rikkalikult on es-konstruktsioon 1686. a. "Wastses Testamendis", näit. Kelt e s se Prowest seddä ü t l e p. Kumb e s se suurem Käsk o m. Kumb e s o m se illemb Käsk kike se^st. Mist e s minna seddä p e ä tundma. Mink

³ A. Saareste, Agenda Parva (1622) keelest. Eesti Keele Arhiivi Toimetised Nr. 14. Tartu, 1939, lk. 15 jj.

ka e s sis soolata, märätse e s teije sis pe ä
t e ollema, Kenk Naine e s temmä s a a p ollema
seitse seäst, Kenne sarnane e s se Jumala Rikkus o m?,
Sest kumb Poig e s o m...?, Märäst tähte e s sinna
t e e t...?, märättsel Nimmel e s teije sedda o l l e
t e t e n n u ?, Nüüd e s tee u s s u t e ; Kes
om minno Emmä, nink kumma e s o m m a minno Welle
(IKP 93).

Neid jaatava sisuga küsilauseid on varem analüüsinud H. Ojansuu.⁴ Tema arvates leidub ühes 17. saj. lunletuses es-sõnal tähendus 'kui': Es meije juhren olles sedda pattu ni palju jumala juhren om wehe ennämb arnu. Sellest olevat pärit nii küsiliide -s kui ka vanas kirjakeeles säilinud küsisõna es.⁵

Pigem en arengusuund olnud vastupidine, sest üldestilisest küsiliitest -ks (< ^{ks}-kos) on lõunaeesti keelealal saanud ootuspäraselt -s (võrreldagu murdeis ja vanas kirjakeeles paljuks - paljus 'kui palju', annuks - annus 'kas annu' jt.), mis teatud konneksides on es-kujul leksikaliseerunud, muutunud iseseisvaks sõnaks.⁶ Selle protsessi on kaasa teinud ka teise päritoluga -s (< -s), mis eriti soome keele võrdlusainestikku arvestades (kenenkä-s 'kelle (siis)', minkä-s 'mille (siis)' jt.) on familiaarsust rõhutavana liitunud varem samuti mõnedele eesti küsisõnadele (vrd. ka ku-na-s, kuida-s jt.). Leksikaliseerumine sai ilmselt alguse eesvokaalsetes sõnades, kus muutusega ä > e oli sõna lõppu siginenud häälikuühend -es. Metanalüüsi tõttu hakati seda pidama iseseisvaks sõnaks arvatavasti pärast seda, kui põhisõnast hävis lõpukaoga e-vokaal: keltäs > keltes |> kelt es 'kellelt', mistäs > mistes |> mist es 'millest'. Võrdluseks märgitagu, et ka rõhumäärsõna ep väljakasvamine endisest liitest (-pa, -pä >) -p on kulgenud üldiselt sama rada, kuid ikkagi peale järgsilbi ä muutumist e-ks ja viimase

⁴ H. O j a n s u u , Itämerensuomalaisen kielten pronomioppi. Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja B I 3. Turku, 1922, lk. 93.

⁵ Sealsamas.

⁶ Sufiksrite leksikaliseerumise kohta vt. P. A r i s - t e , Kas isa võib olla sõna? ESA 14-15, 1968-1969, lk. 83 jj.; P. A r i s t e , Eesti rõhumäärsõna ep. SUSA 72, lk. 32 jj.

kadumist üksiksõna lõpust (säältäp > säältep |> säält ep).

Küsiliite leksikaliseerumisele on es-konstruktsiooni-
des kaasnenud sõnajärje mõnevõrra suurem vabadus kui eis-
(ja ka eks-, eps-)moodustistel, sest tema kohta ei diktee-
ri lausealgus. Üldiselt paikneb aga es ikkagi selle noome-
ni või adverbi järel, mille varasemast liitest -ä ta on
metanalüütilisel teel tekkinud (vrd. ka kumb es, sm murd.
kumpi-kos).

Eespool mainitud H. Ojansuu hüpotees on küllaltki kaht-
lane veel selle pärast, et ta rajaneb mitmeti tõlgendataval
üksiknäitel. Konneksis Es ... olles ei pruugi sõna es tä-
hendada 'kui', vaid tegemist on tingiva kõneviisi tavalise
eitava kõnega, mille kohta leidub vanas kirjakeeles teisigi
taolisi näiteid.

Mõeldav ja häälikuliselt isegi ootuspärane oleks ka
arenguvõimalus eiä > esä, kuid selle vastu räägib asjaolu, et
J. Gutsclaffil on eis tähenduses 'kas ei' säilinud, kusjuu-
res temal puuduvad märgid nii selle foneetilisest kui ka tä-
henduslikust ümberkasvamisest jaatava sisuga küsilause es-
sõnaks. Seost eiä-partikliga näib samuti eitavat pöördelõ-
puta verbivormide järjekindel puudumine es-konstruktsiooni-
des.

Vanadest grammatikuist mainib A. W. Hupel tartukeelset
(d.) es-sõna enne eitavas või mõnvas ja alles siis kitsalt
küsivas tähenduses: es 'nicht?, ob nicht? (Zuweilen bloß das
Zeichen einer Frage d.)' (Hup. 33). Esimesel juhul on tege-
mist arenguga ēikos >> esä, teisel juhul aga küsiliite -ks>
-ä (resp. -g > -ä) leksikaliseerumisega.

Murdenäiteid keelendiga es leidub ennekoike Wiedemanni
grammatikas: mitu nõu-mehi e s t u l e p w a l i d a , k u i
g ü t e s s e k u l u o m , m i s t e s m e i j e t a h a -
m e a l u s t a d a , k e l l e g a t e i e e s s i n t a h a t e k ö -
n e l d a , k e n k n a i n e e s t e m a s ä p o l e m a , m ä r a t s e s t
w ö i m u z e s t e s s i n a s e d a t e e t , m i n k p ä r a s t e s
(weswegen) (GES 581). F. J. Wiedemanni arvates on sellest
lõunaeesti küsisõnast es kujunenud enkliitiline liide -g,
mida tarvitatakse ka põhjaeesti keelealal (kuis, kunag, kus-
tas jt.).⁷ Nagu näeme, on H. Ojansuu seda F. J. Wiedemanni

⁷ F. J. W i e d e m a n n , Grammatik der Ehstnischen
Sprache. St.-Petersbourg, 1875, lk. 320.

ekslikuks osutunud hüpoteesi hiljem korranud ja mõnevõrra veelgi hüpoteetiliseks es 'kui' komponendiga täiendanud.

KKI murdekogude näiteks on es ennekõike mõnev: e š temäi v š i minnä ka vahel (Trv), e š ta o l e nä- Gulibäivi ka külländ n ä ä n u (Nõo), aga no e š ma ikki t ä (Puh), e š na /= silmad/ vanaDužest j ä tõndZis (Ran), e š täš k u t s u omal ajal (Rõn), e s s. alBommin kiik piidi o l e? (Har). Selles tähenduses on es-kuju registreeritud ka Kesk-Eestist: e š ta alvem o l e (Plt), e š n ä e mis tuleB (Lai); kirjõnes liitvorm esta: E s ta rinnas k a n t t u D /pross/ (Lai).

Viimati mainitud juhtudel vastab es-sõnale kirjakeele eks. Lõunaesti es-keelendil võib olla ka tähendus 'ei' (näit. ma es tule 'ma ei tulnud'), kuid niisugusel korral on -š lihtsaineviku tunnus, mille päritolu on teine kui sõnas es 'eks'.

Vana kirjakeele ja murretegi jaatava sisuga küsilause es-konstruktsioonide lähtekohaks on uurimise praegusel astmel otstarbekas pidada leksikaliseerunud ³-kos > -ks > -š liidet. Raskemini põhjendatav (kuigi mõnes seoses mõeldav) on arengukäik ³eiks > eis > es. Eitava sisuga küsilauseis on aga areng just seda rada kulgenudki, kuigi sellele on kaasnenud mõnva varjundiga tähendusnihe (eis 'kas ei' > es 'eks').

Kui käsitletud küsisõnad eis, es ning põhjaeestilise eks-kujugi saame üldiselt tagasi viia lähtevormile ³eikos (< ³ešikos), siis H. Stahlil kohatav samatähenduslik eps taandub arhailisemale moodustisele ³epi-kos.

П. А л в р е
(Тарту)

О ЮЖНОЭСТОНСКИХ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ СЛОВАХ В РАННЕМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Р е з ю м е

В раннем эстонском литературном языке предложения отрицательного характера создавались при помощи вопросительных слов eks, eis, es и eps. Из них южноэстонского происхождения eis и es, напр.: Eis Sinna tehja? 'Ты не знаешь'? Формы eis, eks и частично es возникли на базе элементов ei (< *e*pi*) и -ks (< *-*kos*). Образование формы eps, встречающейся в XVII веке только в текстах Х. Сталя, фонетически несколько иное: в ней сохранился смычный звук p (eps < *e*pi-ks* < *e*pi-kos*).